

MİLLİ MÜCADELE'DE "DOĞU LEJYONU" (LEGION D'ORIENT)'NUN FRANSIZ İŞGAL BÖLGESİNDEKİ FONKSİYONU

Erdal İLTER

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getiren en önemli olay şüphesiz Birinci Dünya Savaşı'dır. Osmanlı Devleti bu savaşta Almanya'nın yanında yer alarak, Ermeni Meselesi'nin yaratıcısı ve yıllardan beri takipçisi olan Rusya, İngiltere ve Fransa'ya karşı savaşmıştır. Savaş boyunca İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya Osmanlı topraklarının nasıl paylaşılacağı konusunda çeşitli antlaşmalar yapmışlardır. Bu antlaşmalarda sömürgeci devletlerin Ermeniler'den, Ermeni Devleti'nden ve onlara verilecek topraklardan hiç bir şekilde söz etmedikleri dikkati çekmektedir. Ancak L. Loyd George'un Ocak 1918'de Ermeniler'in bir millet olarak tanınmasını istemesinden sonra, yeni bir boyut kazanan sun'î Ermeni Meselesi, Millî Mücadele yıllarında Güney Cephesi'nde canlandırılmaya çalışılıyordu.

Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ve Güney Vilâyetlerinin İşgali

I- Güney Vilâyetlerinin İşgali Tasarısında İngiltere ve Fransa'nın Tutumu

Millî Mücadele yılları arafesinde güney vilâyetlerinin işgali konusunda İngiltere ve Fransa harekât stratejilerini, daha 26 Nisan 1916 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması amacı ile ortaya koydukları gizli Sykes-Picot Antlaşması'nda çizmişlerdi. Buna göre¹:

- a. İngiltere; Bağdat ve Basra ile birlikte Mezopotamya'yı, Hayfa ve Akkâ limanlarını,
- b. Fransa; Suriye kıyılarını, Adana vilâyetini (Kilikya'yı), Harput ile birlikte Güney Anadolu'yu alacaktı.

¹ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, I. Ankara 1959, s. 41; M. Philips Price, *Türkiye Tarihi*, çev., M. Asım Mutludoğan, Ankara 1969, s. 105-106.

İşte, Mondros Mütarekesi ile bu maddeler biraz değişikliğe uğratarak tatbik mevkiine konulacaktır. İngiltere, bu bölgelere yerleşebilmek için Ermeni ve Kürt ayrılıkçı unsurları Türkler'e karşı kullanmak, dolayısıyla o bölgelerdeki Türk egemenliğini tesirsiz hale getirmeyi deneyecektir.

Fransa ise, pamuk üretim merkezi olan Çukurova ve civar vilâyetlerine (Urfa, Maraş, Antep, Antakya) yerleşebilmek için kısmen İngiliz askerî desteğini alıyor, Ermeniler'e hamî görünüp, bölgedeki Türk hâkimiyetini zayıflatmak istiyordu.

İngiltere ve Fransa'nın koruyuculuğu altında bulunan Ermeniler de, güney vilâyetlerindeki Türk nüfusunu azaltmak ve Kilikya Ermeni Devleti'ni kurmayı tasarlıyorlardı.

II- Doğu Lejyonu (*Legion d'Orient*)'nun Kurulması

Fransa tarafından Doğu Lejyonu'nun kurulması tasarısı 1916 yılında düşünülmüş ve süratle ele alınmıştır. Bu lejyon daha sonraları Ermeni Lejyonu adı ile anılacaktır. Ve lejyon kurulması tasarısı, uzun zaman Fransa ile İngiltere hükümetleri arasında siyasi tercih olarak gündemde kalacak, Fransa'nın güney vilâyetlerimizi işgali sıralarında bir emperyalizm aracı olarak ortaya çıkmış olacaktır.

a) Doğu Lejyonu'nun Kurulmasına Doğru (1914-1915 Yıllarındaki Gelişmeler)

Bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Ermeniler, Rusya'nın yanında İngiltere'ye de Bogos Nubar Paşa marifetiyle müracaat ederek, Türkler'e karşı ayaklanabileceklerini bildiriyorlardı. Bogos Nubar Paşa, 12 Kasım 1914 tarihinde Kahire'deki İngiliz diplomatik temsilcisi Milne Cheetham'a işbirliği teklifini yaparak şu bilgiyi veriyordu²:

“Kilikya Ermenileri, İskenderun, Mersin veya Adana'ya yapılması muhtemel bir çıkartmayı desteklemek için gönüllü yazılmaya hazırdırlar. Dağlık mıntıkadaki Ermeniler de kıymetli yardımda bulunabilecek; silâh ve mühimmat temin edilirse, Türkler'e karşı ayaklanacaklardır”.

Londra'daki Rus Büyükelçisi Benckendorff ise, 24 Şubat 1915 tarihinde Rus Dışişleri Bakanı Sazonoff'un “Ermeniler'in Türkler'e

² Salâhi R. Sonyel, “Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri,” *Bellekten*, Cilt: XXXVI, Sayı: 141 (Ocak 1972), s. 36 ve Belge No: 5,5 A ve 5 B.

karşı kullanabileceği silâh ve mühimmatın İskenderun'a gönderilmesi gayretlerinde İngiltere, Fransa ile birleşmelidir." şeklindeki ricasını İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na iletiyor ve şunları ekliyordu: "Zeytunlu Ermeni milletvekilleri Mavino Huian, Michael Avardian ve Gasparian'ın Rus Kafkas Ordusu sahra kurmayına bildirdiklerine göre, Kilikya'nın her tarafında, özellikle Zeytun'da Hınçak örgütünün birçok taraftarı, Adana, Hacin, Sis, Firnus, Maraş ve Halep'te komiteleri vardır. Başlatılacak akımın başına 1895'deki akımı yöneten aynı fertler-Tohadjian, Enidunian, Surenian, Tchakirian, Iagubian ve Gasparian- geçirilebilir. Söylendiğine göre, Zeytun halkı 15.000 savaşçı toplayabilir. İskenderun veya dolaylarına baskın yapmadan çok sayıda silâhı içeriye taşıyabileceklerini bildiriyordu"³.

İngiltere Hükümeti ise, "Rus Hükümeti, Ermeni, âsilerin İtilâf Devletleri'ne gerçekten faydalı olacağına eminse, onlara, bu gibi silâhları Karadeniz yolu ile bizzat kendisi sağlayabilir." cevabını veriyordu⁴. İngiltere'nin bu konudaki olumsuz tavrı, gizli antlaşmalar ile Çukurova ve havalisinin Fransa'nın tasarrufuna bırakılmış olması idi. Ancak İngilizler resmî açıklamalarına rağmen el altından Ermeniler'e yardımcı olmaktan çekinmeyeceklerdir. Nitekim, İngilizler Kıbrıs adasından İskenderun yakınlarına isyan çıkarmak için Ermeniler'i göndermişlerdi. Diğer taraftan, Fransız ve İngiliz deniz kuvvetleri kumandanları Adana, Dört Yol, Yumurtalık, İskenderun'daki Ermeniler ile haberleşiyorlar, bunları isyana teşvik ve tahrik ediyorlardı⁵. Özellikle 1914 Zeytun isyanı ve onu takiben Maraş, Urfa ve Adana'da çıkan patırtılar İngilizler ile Fransızlar'ın propagandaları sonucunda çıkmıştı⁶.

Ermeni komitecileri de boş durmuyorlar, İngilizler'in İskenderun'a çıkamayacaklarını, Adana ve Maraş alınıncaya kadar isyanlar ile seferberliği uğraştırarak, İngilizler'in hareketlerine destek olunmasını tavsiye ediyorlardı⁷. Mısır'da bulunan İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Maxvel daha 4 Aralık 1914 tarihinde Londra'ya çektiği telgrafta, "İskenderun Körfezi'nde bir çıkarma yapacak olursak bu bölgedeki Ermeniler, hemen bize katılacaklardır. Ermeniler iyi

3 Salâhi R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 36-37 ve Belge No: 6, 6 A; Krş. Salâhi Ramsdam Sonyel, *The Ottoman Armenians*, London 1987, s. 298.

4 Salâhi R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 37.

5 *Aspirations et Agissement Revolutionnaires des Comites Armeniens avant et apres la proclamation de la Constitution Ottomane*, Constantinople 1917, s. 320-321.

6 *a.g.e.*, s. 321.

7 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1950, s. 615.

döğüşürler, yalnız onlara silâh ve cephane vermek gereklidir.”⁸ di-yordu. Nitekim, 23 Ocak 1915 tarihinde 60 kişilik bir İngiliz müfrezesi Adana vilâyetine ayak basmış, ancak burada ateşle karşılaşınca, gemi-milere ric’at etmek zorunda kalmıştı. Bu bölgedeki Ermeniler, IV. Ordu tarafından Halep ve Şam’a doğru doğru göç ettirildikten sonra da İngilizler onlar ile temas kurmuşlar ve İngiliz casusu Lawrence va-sıtası ile onları yeniden isyana teşvik için uğraşmışlardır⁹.

Diğer taraftan, Amerika’da Boston’daki Ulusal Ermeni Savunma Komitesi’nin başkanı Miran Seraslan, veznedarı M.D. Manuelian ve sekreteri Y. Sirvant, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey’e 23 Mart 1915 tarihli bir mektup göndererek, Kilikya’ya gönüllü Ermeni sevk etmek için gerekli hazırlıkları yapmakla meşgul olduklarını, oradaki “halkın büyük çoğunluğunun Türk yönetimine karşı isyan bayrağını açarak, Türkler’i dağıtacağını ve Türkler’in Mısır’a doğru ilerleyişlerine engel olacağını” bildiriyor, deniz sahilinden, “Suedian(!) ve Çokmarzavan (!)’dan Yavuzdağ yolu ile Maraş ve Fındıcık, oradan da Zeytun, Firnus, Hacin ve Sis’e” kadar yayılacak ihtilâlin başarılı olacağı iddiasında bulunuyordu. Böylece, “Toroşlar’dan Akdeniz’e kadar uzanan bir savaş bölgesi kurulmuş olacağını” belirtiyorlardı¹⁰.

b) Doğu Lejyonu’nun Kuruluşu ve Yapısı (1916–1918 Yıllarındaki Gelişmeler)

İngilizler’in, Ermeniler’i kullanma girişimleri yanında Fransızlar da Ermeniler’i kendileri yönlendirmek istiyorlardı. Osmanlı ordusu ile silâhlı çatışmaya girişen Çukurova Ermenileri’nin bu hareketlerinde başarılı olamayarak Suriye sahiline yakın Musa Dağı’na çekilmeleri ve nihayet buradan Fransız Deniz Kuvvetleri’nin yardımı ile Port-Said’e getirilmeleri, Fransa’ya aradığı fırsatı vermişti¹¹. 4.000’e yakın göçmenin¹², kendi topraklarına yerleştirilmesi için, Fransızlar bunları Osmanlılar’a karşı kullanmayı tasarlayacaklar ve böylece Doğu Lejyonu (Legion d’Orient) fikri doğacaktır. Fransız Savaş Bakanlığı 15 Kasım 1916 tarihinde Doğu Lejyonu’nun kurulmasına karar verir¹³.

8 Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İstanbul 1954, s. 120, zikr., İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, İkinci Baskı, Ankara 1984, s. 253.

9 zikr., İhsan Sakarya, *a.g.e.*, s. 253–256.

10 Salâhi R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 37 ve Belge No: 8 ve 8 A.

11 Ömer Sami Coşar, “Musa Dağı’nın Öteki Yüzü,” *Milliyet*, 12.6.1982.

12 Ünsal Yavuz, “Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu”, *D.T.C.F. Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara 1982, s. 660. Fransız belgesinde, Port-Said’e 3450 Ermeni göçmenin geldiği kayıtdır.

13 Ünsal Yavuz, *a.g.m.*, s. 661.

Fransız Savaş Bakanı kabineye sunduğu raporunda, Fransa'nın niyetinin Suriye'de bir cephe açmak olmadığını, antlaşmalarla kendilerine terkedilmiş topraklarda (Suriye, Lübnan, Kilikya), Fransa'nın gücünü her vesile ile göstermek olduğunu belirtiyordu¹⁴.

3 yıl kadar sonra Çukurova'da Doğu Lejyonu (bilâhare Ermeni Lejyonu) askerlerinin başına geçerek bölgenin her köşesinde kanlı olaylara sebebiyet veren, bunları körükleyen ve Ermeni Lejyonu'nun bir an önce kurulması için çaba sarfeden Fransız Albayı Bremond, Eylül 1916'da Kahire'de Fransız askerî misyon şefidir¹⁵. Bremond, Eylül 1916'da Dışişleri Bakanlığı'na ulaştırdığı bir raporda "Neden Ermeni askerini kullanmalıyız?" sorusuna aşağıdaki cevapları veriyordu¹⁶:

"... Musa Dağı'ndan getirdiğimiz Ermeniler için size daha önce de yazmıştım. Bunların kamp masraflarını -ayda 30.000 Frank üzerinden- savaş sonunda nasıl olsa İngiltere'ye ödemek zorunda bulunuyoruz. Hiçbir teşebbüste bulunmazsak, üstelik parasını cebimizden ödeyerek, bu Ermeniler'in İngilizleşmelerine, Amerikanlaşmalarına veya Ermenileşmelerine imkân vermiş olacağız. Bunun için de, şimdiye kadar olan davranışlarımızdan derhal vazgeçip tam bir geriye dönüş yapmamız lâzımdır. Bugün süratle davranırsak bu Ermeniler her istediğimizi yapacaklardır. Bunun temini için de başlarına bir Fransız subayını kumandan tayin etmemiz ve bu subayı da doğruca Paris'e bağlamamız gereklidir.

... Böylece elimizin altında güvenebileceğimiz bir güç buluncaktır. Unutmayalım ki aksi bir davranış ile hem bu Ermeniler'i kaybedeceğiz ve üstelik bunlardan faydalanacak olan İngiltere'ye de para ödeyeceğiz".

Albay Bremond raporuna konu ile ilgili iki maddelik tavsiyesini de ekliyor, Ermeniler'in Fransa'nın idaresine terkedilecek topraklarda öncülerini olacağını ve Cizvit papazlarından da mutlaka misyoner olarak faydalanılması gerektiğini vurguluyordu¹⁷.

Ermeni komitelerinin ABD'deki faaliyetleri de, Fransız makamlarının desteği ile aylarca devam eder. Fransız Binbaşı Romieu da

14 Ömer Sami Coşar, *a.g.m.*, *Milliyet*, 15.6.1982.

15 Bremond, 9 Ocak 1919 tarihinde Adana'ya gelerek Genel Vali sıfatı ile Kilikya'nın idaresini üzerine alacaktır. Bkz., Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, Ankara 1982, s. 88.

16 Ömer Sami Coşar, *a.g.m.*, *Milliyet*, 17.6.1982.

17 Ömer Sami Coşar, *a.g.m.*, gösterilen yer, 17.6.1982.

da 1917 yılının ilk günlerinde Paris'e yolladığı raporunda, ABD'ne gönüllü toplamak için giden Ermeniler'in adlarını bildiriyordu¹⁸.

Böylece, Fransız resmî makamlarının desteği ile Doğu Lejyonu'nun kuruluşu tamamlanmıştı. Bu çalışmaları yakından tâkip etmiş olan Fransız ordu müfettişi General Bailloud, kurulan birlikler hakkında şunları söylemektedir¹⁹:

"Halen Ermeni Lejyonu, her biri 200'er kişilik altı bölükten kuruludur. 160 Suriyeli gönüllüden de bir bölük teşkil edilmiştir...

1. En iyileri Osmanlı Ordusu'nda asker iken Filistin veya Mezopotamya (Irak) cephelerinden firar etmiş Ermeniler,
2. Musa Dağı Ermenileri,
3. Birleşik Amerika'dan gönderilenler,
4. Suriyeliler."

Ermeni gönüllülerden meydana gelen bu lejyon, Kıbrıs'ta Magosa'nın 24 km. kuzeyinde ve Trikomo (Yeni İskele)'nun 2 km. güney doğusunda bulunan askerî kampta sıkı bir disiplin ile eğitildikten sonra, 1917'de Müttefik kuvvetlerle General Allenby'nin komutasında Filistin cephesine sürülecektir. 1918 Eylül'ünde Filistin çöllerinde savaş büyüyor ve cephede Fransız bayrağını dalgalandıran bir birlik, "Ermeni Lejyonu", Fransız Albay Allenby'nin ateşli nutku ile, "... Hakkın ve medeniyetin savunucuları (!) ile birlikte, cephelerde döğüşerek bağımsız Ermenistan'a giden yolun kapsını açtınız"²⁰ sözleri arasında ölülerini kumlara gömüyordu. Ermeniler'i mükâfatlandırmak lâzımdı. İşte Fransa, Ekim 1918'de "Doğu Lejyonu"na artık "Ermeni Lejyonu" adını vererek, Doğu'daki küçük müttefikini mükâfatlandıracaktı(!).

Böylece, 30 Ekim 1918 tarihine gelinmişti. Artık Ermeni Lejyonu, Fransız birlikleri ile beraber güney vilâyetlerini işgal edebilirdi.

III- Mondros Mütarekesi ve Güney Vilâyetlerinin İşgaline Başlanılması

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk orduları, İtilâf Devletleri'ne karşı çeşitli cephelerde çarpışmış, ancak savaşın mukadderatını değiştirmek mümkün olamamış ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi

18 Ömer Sami Coşar, a.g.m., *Milliyet*, 19.6.1982.

19 Ömer Sami Coşar, a.g.m., *Milliyet*, 20.6.1982.

20 Ömer Sami Coşar, a.g.m., *Milliyet*, 21.6.1982.

imzalanmıştır²¹. Bu mütareke İtilâf Devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşa son vermiş, ancak Osmanlı ülkesinin işgaline imkân hazırlamıştır. Artık 30 Ekim 1918 tarihinden sonra ülke yabancılar tarafından parçalanıp işgal edilmeye hazır haldedir.

Bu sıralarda, birliklerini Anadolu'ya, Adana'ya çeken Mustafa Kemal Paşa, 31 Ekim 1918 akşamı Murat Palas otelinde Mareşal Liman von Sanders tarafından nezaketle karşılanıyor ve komuta ona devrediliyordu²². Artık Mustafa Kemal Paşa, VII. Ordu komutanı idi.

Mütarekenin imzalanması Mustafa Kemal Paşa'yı harekete geçirmiştir. 0,3 Kasım 1918 tarihi ile Osmanlı Genelkurmayı'na çektiği 565 nolu telgrafla, Mondros Mütarekesi'nin maddeleri arasında yer alan Toros tünellerinin işgal edilmesi görüşünün daha açık ve detaylı olarak izahını istemektedir²³. Ancak, İstanbul Hükümeti acz içerisinde karar ve tetkik yetkisinin kendi çalışmalarına bağlı olduğunu bildirmekle yetinmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise niyetini "... Kilikya hududunu sormaktan maksad-ı âcizane bu tarihten itibaren bu hududunu, resmen kabul eden İngilizce atlasta, Kilikya mıntokasının, şarkında Suriye, şimal hududunun Maraş şimalinden geçtiğini anlatmaktı. Çünkü âcizlerince Adana ismi yerine Kilikya ismini koyan İngiliz hükümetinin, Suriye hududunu da Kilikya şimal hududunun şarkına temdidinden ibaret kabul ettiğinde şüphe yoktur"²⁴. ifadeleri ile açıklayarak, Mondros Mütarekesi'nin şartlarına aykırı olarak, işgalcilerin Kilikya yöresini de işgale hazırlandıklarını belirtmektedir.

Yine, Mustafa Kemal Paşa yurdun mütareke hükümlerine aykırı olarak işgal edilmeye başlanması üzerine, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya gönderdiği 8 Kasım 1918 tarihli şifrede²⁵, mütareke hükümlerinin düzeninin Osmanlı Devleti'nin korunmasını ve esenliğini sağlayacak anlam ve içerikte olmadığını belirtiyordu.

Bütün bu bir dizi yazışmalar sonunda görevinden alınıp İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, 18 Kasım 1918 tarihinde Vakit Ga-

21 Mondros Mütarekesi'nin hükümleri için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, Cilt I, Ankara 1953, s. 519-524.

22 Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara 1970, s. 16.

23 Telgraf metni için bkz., Kasım Ener, *a.g.e.*, s. 16-17.

24 Telgraf metni için bkz., Kasım Ener, *a.g.e.*, s. 19.

25 *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize*, Cilt I, 1903-1920, Türkçeleştiren: M. Sunullah Arısoy, İstanbul 1987, s. 250-251.

zetesine verdiği demecinde²⁶, de, milletin ve memleketin muhtaç olduğu barışı gerçekleştirecek hükümetin o günki mebuslar meclisine istinat etmesi gerektiğini vurguluyordu.

Bu tarihlerde İngiliz ve Fransız kuvvetleri de güney vilâyetlerinin işgalini hızlandırmışlardı. Fransızlar, 7 Aralık 1918'de Antakya'yı, 11 Aralık 1918'de Dörtyol'u, 17 Aralık 1918'de Mersin, Tarsus, Adana, Ceyhan, Misis ve Toprakkale'yi işgal etmişlerdi²⁷. Fransızlar az sonra da, 15 Eylül 1919 tarihinde, "Suriye ve Kilikya'da işgal kuvvetlerinin tebdili hakkındaki İngiliz-Fransız mukavelesi"²⁸ne göre²⁸, Ekim-Kasım 1919'da Antep, Maraş ve Urfa'yı İngilizler'den devralacaklardı²⁹. Bütün bu yerleşim yerleri, tarihî bir terim olmasına rağmen, mütareke maddelerine sokulan müphem Kilikya adının verildiği bölgede bulunuyordu.

Bu işgaller, Osmanlı mirasına konmak isteyen ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında imparatorluğu kâğıt üzerinde paylaşan Antlaşma Devletleri'nin aralarında yaptıkları gizli antlaşmalara dayanıyordu. Onlar, bu arada Ermeniler'e de bir yurt vermeyi tasarlamışlardı veya öyle görünüyordular. İşte bunun ilk adımı, Mondros Mütarekesi ile atılıyor ve Türk yurdu parçalanmaya başlanıyordu.

Mondros'dan Ankara Antlaşmasına (20 Ekim 1921)

I- Milli Mücadele'nin Doğuşu Sırasında Ermeni Propagandası ve Fransızlar'ın Güney Anadolu Politikası

Mondros Mütarekesi'nden sonra ve Millî Mücadele döneminde Ermeniler'in şiddetli bir Türkiye aleyhtarı propagandaya giriştikleri görülmektedir. Avrupa kamuoyunu Ermeniler lehine etkilemek amacıyla güden bu tür propaganda yazılarına, Temmuz 1919'dan itibaren Fransız basınında sıkça rastlanır olmuştur. Bunlardan ilki, Türkiye'deki Ermeni patriği ile piskoposları tarafından gönderilen ve Paris'te 5 ile 10 Temmuz'da alınan iki telgraftır.

Le Temps ve Le Figaro gazetelerinde yayınlanan bu telgraflarda, Türk ordusunun Ermeni Devleti'nin kurulmasını engellemek için Kaf-

26 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, 1918-1937, 3. Baskı, Toplayan: Nimet Arsan, Ankara 1981, s. 1-2.

27 Utkan Kocatürk, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938, Ankara 1983, s. 13.

28 Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, I, Ankara 1970, s. 64.

29 Utkan Kocatürk, a.g.e., s. 112-113.

kasya Ermenileri'ni katletmeyi tasarladığı, Hıristiyanlar'ın bir katliâm karşısında buldukları ve bu sebeple müdahale edilmezse gecikmenin kötü sonuçlar doğuracağı ifade ediliyordu³⁰.

1919 yılının sonuna kadar Fransız basınında, Millî Mücadele'nin doğuşu ve gelişmesi konusunda Ermeni kaynaklı daha birçok telgraf ve haberin çıktığı görülmektedir. Bu haberlerde, galip devletlerin Türk meselesini halletmekte gösterdikleri yavaşlık, Türkler'in beş-on bin Ermeni'yi öldürmek istedikleri, zaferin meyvelerinin toplanamayacağı, kıpırdamaya başlayan Türkiye'ye derhal müdahale edilmesi gerektiği gibi konulara yer veriliyordu³¹.

Ermeni propagandasının en çok kullandığı ve en etkili görünen sloganı da "Mazlum Ermenistan" ve "Katliâmlar" teması idi³².

Diğer taraftan, 26 Şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı da, Ermeni temsilcilerinin Ermeni toplumu adına isteklerinin açıklanmasına izin vermişti. İki Ermeni delegeşi Bogos Nubar Paşa ve Taşnak liderlerinden Aharonyan, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon vilâyetlerini içine alan Ordu ve Sivas çizgisinin batısındaki toprakları dışarda bırakan fakat Mersin ve İskenderun limanlarını da içine alan topraklar üzerinde bir Ermeni Devleti kurmak istediklerini belirtmişlerdi³³.

İşte Ermeni propagandası, Millî Mücadele'nin doğuşunu Fransız kamuoyuna bu şekilde tanıtıyordu.

Fransa'nın Suriye ile Kilikya kuvvetleri başkomutanı General Gouraud, Fransa'nın 1919'da Kilikya'da bir "Ermeni Politikası" takip ettiğini belirtmektedir³⁴. Fransa'nın böyle bir politika takip etmesi, şüphesiz Ermeni propagandasının etkisi ile oluyordu.

Fransa'nın, Ermeni propagandasına kurban olan Güney Anadolu politikası başlıca iki alanda kendini göstermektedir³⁵:

a) Ermeniler'e Askerî Harekâta Yer Verilmesi

General Gouraud, emrindeki altı taburdan üçünün Ermeni taburu olduğunu söylemektedir. Ermeni kuvvetleri (gönüllüleri), Fran-

30 Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Ankara 1975, s. 48-49.

31 Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 51-59.

32 Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 86.

33 Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 81-82.

34 Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 122.

35 Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 122-123.

sız üniformaları giyiyor, Fransız bayrağı altında çarpışıyorlardı. Fakat özel bir sancakları da vardı. Bellet'in mecliste açıkladığına göre; hükümetin böyle bir Ermeni alayı kurdurmaktan amacı, "Ermeniler'i Kilikya'nın kurtuluşuna (!) iştirak ettirmek ve böylece onların millî emellerinin gerçekleşmesi için yeni deliller ve destekler sağlamak" idi.

b) Kilikya'nın İdarî Yönden Ermenileştirilmesi

1918'de ve 1919 yılının son günlerine kadar Fransa Hükümeti Kilikya'ya "Ermenistan" demektedir. Başbakan Clémenceau, Suriye ve Kilikya için "Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiseri" ünvanı ile Georges Picot'yu idareci tayin etmişti. Diğer taraftan, Kilikya'daki Fransız idarî makamları "Ermenistan Fransız İdarecileri" adını taşıyorlardı. Fransa Hükümeti, Kilikya'nın idarî işleri için geniş ölçüde Ermeni memur kullanıyordu. Polis, demiryolları, posta v.s. gibi önemli hizmetlere Ermeniler atanmıştı.

II- Güney Vilâyetlerinde Kuway-ı Milliye'nin Kurulması

Fransız Dışişleri Bakanı M. Pichon, 29 Aralık 1918 tarihinde Fransız Parlamentosu'nda yaptığı konuşmada, "Bizim orada (Osmanlı İmparatorluğu'nda) karşı çıkılamayacak haklarımız vardır. Tarihe, anlaşmalar ve antlaşmalara dayanan bu haklarımız, Suriye, Lübnan ve Filistin'i içine almaktadır. Manda sistemi karşısında bile bu isteklerimizden ve haklarımızdan hiç bir zaman vazgeçmedik³⁶." ifadelerini kullanırken, Mustafa Kemal Paşa da 7 Ağustos 1919 tarihinde yayınladığı bir bildiri ile memleketi haksız yere işgal eden İtilâf Devletleri'ne karşı, Türk bağımsızlığını korumak için, millî kuvvetlerin kurulmasını, milletin kendi iradesi ile egemenliğine sahip çıkmasını istiyordu³⁷. İtilâf Devletleri ise, Türkiye'nin taksimine yol bulmak amacı ile, Yunanlılar'a işgal ettirdikleri Batı Anadolu'da yaptıkları baskı, öldürme ve yok etme hareketlerini, bu defa da Ermeniler vasıtası ile güney'de Adana, Maraş, Urfa ve Antep'te uyguluyorlardı. Bu sebeple Türk halkı, kurtuluş çareleri arıyor ve silâhlanıyordu.

4-12 Eylül 1919 tarihinde Sivas Kongresi ile ortaya çıkan Heyet-i Temsiliye'nin dikkatini çeken bu olay, kurulacak yeni bir cepheyi ve savaşılacak yeni bir düşmanı belli etmiş oluyordu. Bu durum, 16-29

36 Laurence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, Türkçesi: Tefvik Alanay, İstanbul 1972, s. 114.

37 *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, Ankara 1982, s. 57-59.

Kasım 1919 günleri arasında Sivas'ta yapılan Komutanlar Toplantısı'nda etraflıca görüşüldü. Hazırlanan plân ilgili komutanlara ve Müdafaa-i Hukuk teşkilâtına bildirildi³⁸.

Heyet-i Temsiliye, Güney Anadolu'nun savunulmasına ve bu maksatla teşkilâtlandırılmasına böylece el atmış oluyordu. Üç subay bu iş ile görevlendirildi: Binbaşı Kemal (Doğan), Yüzbaşı Osman (Tufan) ve Yüzbaşı Ratip (Sinan)³⁹. Bunlar, bölgenin teşkilâtlanmasında ve savunulmasında büyük bir çaba ile çalışacaklardır.

Ayrıca, bu sırada bütün güney işgal bölgesinin Fransızlar'a terk edilmesi hususundaki İngiliz-Fransız Anlaşması da Mustafa Kemal Paşa tarafından protesto edilmişti⁴⁰.

Güney cephesinde uzunca bir hazırlık döneminden sonra, Fransızlar'a ve Ermeniler'e karşı savaş ancak Ocak 1920 yılında Maraş'ta başlayacaktır. General Gouraud, Maraş'ta patlayan silâhlara Ermeni taburlarının sebebiyet verdiğini belirtmektedir⁴¹.

III- Savaşın Başlaması (20 Ocak 1920) ve Anakara Antlaşması (20 Ekim 1921)

1920 yılının başlarında, Mustafa Kemal Paşa'nın ve ordunun desteği ile Güney cephesindeki millî direniş büyük bir güç kazanmıştı. Artık işgal altında tutulan yerlerin kurtarılması mücadelesi başlayacaktı.

Güney cephesindeki savaşın ilk ateşi 20 Ocak 1920 tarihinde açıldı⁴². Böylece başlayan mücadele daha sonra diğer yerlere sıçradı.

Fransız kıtaları ile birlikte, Fransız askerî üniforması taşıyanlar, örgütlenmiş ve bir Ermeni birliğine bağlı olan milisler ve silâhlı çeteler olarak 3 düzende faaliyet gösteren Ermeni kuvvetlerinin yerleri ve ortalama sayıları şöyle idi⁴³.

38 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 2, Ankara 1984, s. 222.

39 Celâl Erikan, *Komutan Atatürk*, İkinci Baskı, Ankara 1972, s. 417.

40 Celâl Erikan, *a.g.e.*, s. 464.

41 Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 124.

42 Gotthard Jaeschke, *a.g.e.*, zs.85. Amiral Bristol, daha 4 Mart 1919 tarihinde Fransızlar'ın Maraş üzerine yürümleri ve bozguna uğramaları ile ilgili olarak Kilikya olayları hakkında çektiği telgrafta, Fransız ve Ermeni birlikleri tarafından Türk köylerinin nasıl yakıldığını ve Türk halkının nasıl kıyımına uğratıldığını anlatıyor, Fransızlar'ın bunun sorumluluğunu yüklenmeleri gerektiğini vurguluyordu. Bkz., Laurence Evans, *a.g.e.*, s. 261; Kırş., Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul 1978, s. 72-74.

43 *Türk İstiklâl Harbi: Güney Cephesi*, C. IV, Ankara 1966, s. 47.

Yeri	Sayısı
Antep	2.500 (Ermeni alayının iki taburu dahil)
Maraş	2.000 (Ermeni alayının bir taburu dahil)
Saimbeyli	1.500
Urfa	1.000
Zeytun (Süleymanlı)	500
Şar (Sis)	350
Kozan	300
Adana ve Mersin	1.000
Osmaniye, Haruniye, Bahçe, İslâhiye	1.000
Toplam	10.150

Güney Cephesi'nde Kuvay-ı Milliye'nin kurulmasından sonra Fransızlar'a ve Ermeniler'e karşı şu savaşlar yapıldı.

- a. Maraş Savunması: 20 Ocak-10 Şubat 1920.
- b. Adana Savunması: 21 Ocak 1920-20 Ekim 1921.
- c. Urfa Savunması: 9 Şubat-11 Nisan 1920.
- d. Antep Savunması: 1 Nisan 1920-8 Şubat 1921.

Bu dört cephede Türk kuvvetlerinin yıldırıcı ve yıpratıcı bir gerilla savaşı başlatması üzerine Fransızlar, Türk topraklarında tutunamayacaklarını anlamışlardı. İstanbul'daki Robert Kolej Müdürü C.F. Bates'in de, Türkiye'de bölgesel araştırma yapmaya gelen Amerikan Tetkik Komisyon üyelerinden A. Lybyer'e gönderdiği 12 Nisan 1920 tarihli yazıda, Fransız yönetiminin, bölgeye Ermeni savaşçıları getirerek, onları orada jandarma ve polis olarak kullanmasının bütün Anadolu'da kötü etki yarattığı belirtiliyordu⁴⁴.

Fransızlar'ın 10 Şubat 1920 tarihinde Maraş'tan, 11 Nisan'da da Urfa'dan çekilmesi ve 20 Mayıs'da Pozantı civarında Kar Boğazi'nde bir tabur Fransız kuvvetinin esir düşmesi, Fransızlar'ın Suriye olağanüstü komiserinin Ankara'ya başvurarak Güney Cephesi için 29/30 Mayıs 1920 tarihinde başlayan 20 günlük bir mütareke istemesine ve imzalanmasına sebep olmuştu⁴⁵. Bu durum, Fransızlar'ın Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni zimnen tanımaları demektir. Fakat bu mütareke döneminde de Türkler'e karşı bir takım zulümler yapıldı.

44 Salâhi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Belleken*, Sayı: 161 (Ocak 1977), s. 149.

45 Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 168.

makta idi. Mustafa Kemal Paşa, Bursa'ya çektiği Şifre-Tel'de Müslüman halka karşı yapılan bu zulüm ve faciaları sıralayarak şunları yazıyordu⁴⁶:

Ankara, 13 Haziran 1920

Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal'den,
Bursa'da 56. Tümen Kumandanı Bekir Sami Beyefendi'ye,
Aşağıdaki hususların General Gouraud'ya hemen iletilmek üzere kumandan Brissot'a tebliğini rica ederim.

Bu olaylar bütün Kilikya Müslüman halkının olağanüstü coşkunluğuna ve heyecanına sebep olmuş ve esirlerin teslimi için yaptığımız hazırlıkların uygulanmasına engel teşkil etmiştir.

Bu facialara derhal son verilmesi için ciddi girişimlerde bulunmanızı rica ederim. Aksi takdirde bizim arzumuz ve emrimizin aksine meydana gelecek olaylardan hiçbir sorumluluk kabul etmeyeceğimi açıklarım. Bu durum çatışmaların bizim tarafımızdan tatil edilmesine rağmen, karşı taraftan devam ettirilmekte olduğunu göstermektedir".

Kuvay-ı Milliye'nin şanlı mücadelesi sonucu emperyalist işgal yönetimi Kilikya'da tutunamamıştır. Fransa'nın bölgeyi boşaltacağını duyan Ermeniler'in bir kısmı da artık kitleler halinde Kuzey Suriye, Halep ve Beyrut'a göç etmeye başlamışlardı. Fransızlar da 8 Şubat 1921 tarihinde Antep'ten çekilirken, Kilikya'yı elde tutamayacaklarını anlamışlardı. Böylece Fransa, Türkler ile anlaşma yolunu aramaya başlamıştı.

Fransızlar bir süre askerî hareketlerini durdurduktan sonra, Sakarya Zaferi üzerine 20 Ekim 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Ankara Antlaşması'nı imzalayarak, Hatay dışında işgal ettikleri yerleri geri vermişlerdir. Böylece, Millî Mücadele'nin Güney Cephesi de kapanmış oluyordu.

Millî Mücadele'de bir cephenin kapanmasını sağlayan Ankara Antlaşması, yalnız bu bakımdan değil, Türkiye'nin batı karşısındaki genel durumu bakımından da çok önemli idi. Fiilî değeri olmadığı çoktan anlaşılan Sévres böylece, hukuken de hükümsüz kalıyordu⁴⁷.

⁴⁶ Şifre-Tel ve Ermeni zulümleri için daha geniş bilgi için bkz., "Haziran 1920: Cepheler-Ermeni Faaliyetleri-Millî Harekete Karşı Yeni Düzenlemeler", *BTTD*, Sayı: 31 (Eylül 1987), s. 4-10.

⁴⁷ Ankara Antlaşması'nın önemi ve yankıları için bkz., Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 147-151.

Güney Cephesi'nde Ermeniler'in zulüm ve katliamları yanında, tahrip ettikleri köy ve çiftliklerin sayısı gözönüne alındığında, mücadelenin kolay kazanılmadığı daha iyi anlaşılacaktır⁴⁸.

Yeri	Miktarı
Adana	1.100
Karataş	50
Antep	40
Maraş	5
Kilis	16
Mersin	44
Tarsus	31
Kozan	9
Hacin (Saimbeyli)	11
Cebel-i Bereket (Oşmaniye)	63
Toplam :	1.369

IV- Ankara Antlaşması Karşısında Ermeniler'in Tutumu

Fransa ile barışın yapılması, işgal boyunca yaptıkları akıl ve hayale sığmayan zulümleri sebebi ile Ermeni'leri telâş içinde bırakmıştı. Çünkü güney'de bir Ermeni Devleti kurma düşünceleri yok olmuş, bölgenin Türkler'e ait olduğu tasdik edilmişti. Ancak maksatlı ve yanlış haber yayıcılar tekrar sahneye çıkmışlardı. Meselâ, Ekim 1921'de "Kilikya Problemi ve Fransa'nın Doğu'da Geleceği" başlıklı kitabını yayınlayan E. Altıar adında bir kadın yazar, Ankara ile dostça bir barış yapmanın imkânsızlığını, aslında Ermeniler'in çoğunluk teşkil ettikleri Kilikya'yı Fransa'nın Türkler'e vermemesi gerektiğini savunuyordu⁴⁹. Diğer taraftan, basın da üzerine düşeni yerine getiriyordu. Fransızlar'ın bölgeyi boşaltması sırasında Le Temps gazetesi, Beyrut'taki bir okuyucusunun aşağıdaki mektubunu yayınlıyordu⁵⁰:

"Kilikya'nın boşaltılacağı haberi duyulur duyulmaz, bölgede, Ermeniler arasında sinsi bir propagandanın işlediği seziliyordu. Propagandanın amacı, onların endişelerini artırmak, onları akılsızca bazı hareketlerde bulunmaya itmek, böylece Ankara Antlaşması'nın sağladığı garantilerin güya yetersizliğini ortaya koymaktı.

Oysa, Türkler'in, ilân ettikleri sükûnet isteklerine tamamen uygun dürüst hareketleri, dünya kamuoyunu tahrik ederek boşaltma işini ve Ankara Antlaş-

48 İhsan Sakarya, *a.g.e.*, s. 422.

49 Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 138.

50 Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 153.

ması'nın tatbikini önlemek için şiddet hareketlerine bel bağlayan aşırı eğilimli politik komiteleri hüsrana uğrattı."

Diğer taraftan, Fransa'nın Adana konsolosu Laporte, Adana'dan İskenderun'a giden Sis (Şar) Katogigosu'na Kasım 1921 sonlarında mevcut durumu açıklarken, "Gelecek olan hükümet âdil olacak ve azınlıkların menfaatlarını koruyacaktır. Bunun için göç edenleri (Ermeniler'i) sefaletten ve mülklerini tehlikeye düşürmekten kurtarmak lâzımdır. Bu sebeple ,gidenler geri dönsünler... Kilikya'da Fransızlar sizler için 5.000 evlâdını toprağa verdi." demiş, ancak Sis Katogigosu ise tarihî yayılgılarını açıklarken, "... Hıristiyanlar'ın hayatı tehlikeye atılamaz. Fransızlar'ın bize yaptıklarını takdirle anarız. Ama buna karşılık 30 bin Ermeni de mütarekeden beri Fransızlar için ölmüşlerdir".⁵¹ diyerek Fransa'yı suçlamıştır.

Sis Katogigosu, Paris'teki Millî Ermeni Delegasyonu'na İskenderun'dan yazdığı 29 Kasım 1921 tarihli mektubunda, Kemalistler'in katliâm yapacağından korkulduğundan Ermeniler arasında paniğin başladığını ve Ermeniler'in kaçmayı hızlandırdıklarını belirtiyordu⁵². Katogigos'un da ifade ettiği gibi, bu kaçış Ermeniler'in güney bölgesindeki sonlarını hazırlamıştır.

Ermeni kaynaklarına göre, 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile bölgenin Fransızlar tarafından boşaltılması sırasında 120.000'den fazla Ermeni Suriye'ye kaçmış, 30.000 kadar Ermeni de Kıbrıs'a, Mısır'a, ve İstanbul'a göç etmiştir⁵³.

Ermeni sempatizanı Arnold J. Toynbee, Güney Cephesi'ndeki Ermeni olayları ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır⁵⁴:

"Fransızlar ordunun yükünü azaltmak için Kilikya'da kurdukları Doğu Lejyonu'na Ermeni gönüllülerini katmakla sorumsuz bir politika izlemişlerdir. Fransızlar, Ermeniler'in başı bozuk çeteler kurup, silâhlanmalarına imkân sağladılar... Sonra da acı olaylara seyirci kalan Fransa, Ermeniler'den çok daha fazla suçludur."

Artık İtilâf Devletleri, "Büyük Ermenistan" davasından ümitlerini kesmişler, fakat eski müttefiklerini Kilikya'da kurulacak ve

51 Kasım Ener, *a.g.e.*, s. 286-287.

52 Kasım Ener, *a.g.e.*, s. 285-286.

53 Esat Uras, *a.g.e.*, s. 722; Güney'den yapılan Ermeni göçü için ayrıca bkz. İhsan Sakarya, *a.g.e.*, s. 421.

54 Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, London 1923, s. 312.

500-600 bin Ermeni yerleştirilecek olan "Ocak" veya "Ermeni Yurdu" gibi boş lâflar ile avutmak ve Ermeni hâmilîğinden sıyrılmanın çarelerini aramak istemişlerdir. Lozan'da da bu yolda gayret göstermişler, ancak netice alamamışlardır⁵⁵. Böylece, Millî Mücadele'de dökülen kan ve ter ile, sözde "Ermeni Meselesi", Lozan Antlaşması ile kesin şekilde kapanmıştır.

SONUÇ

Fransızlar'ın, Ermeniler'in sırtından gerçekleştirmeye uğraştıkları sömürgeci çabaları Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile suya düşmüştü. Ama onlar Ermeniler'in yakasını bırakmadılar. Onları önce Hatay'a, Hatay anavatana kavuşunca da Halep'e ve Lübnan'a taşıdılar. Ama bugüne kadar hiçbir Ermeni'nin aklına, Fransa'nın yakasına yapışmak gelmedi.

Aslında, Fransız generalleri ve subaylarının büyük çoğunluğu Ermeni Lejyonu'ndan bezmişlerdi. Fransa'ya çektikleri mesajlarda, bu lejyona mensup Ermeniler'in sadece intikam hisleri ile davrandıklarını, Türk köylerini yakıp yıktıklarını, böylece Fransız aleyhtarlığının süratle yayıldığını bildirmişlerdir. 1920 Ocak ayının ilk günlerinde Fransız komutanı General Gouraud, Paris'e çektiği telgraflarda, Ermeni Lejyonu'nun dağıtılmasını, bu lejyona sarfedilen paralara ve emeklere yazık olduğunu bildirmiş, ancak 17 Ocak 1920 tarihinde seçimi kaybederek ertesi günü Başbakanlıktan istifa eden Clemenceau'yu ikna edememişti.

Fransızlar, üç yıl aralıksız, "Sizlere bu bereketli topraklarda yeni bir vatan kuracağız." diye diye, dünyanın dört bir yanından koparıp getirdikleri Ermeniler'e, bu defa, Millî Mücadele sonunda, "Türkler geliyor, katliâma girişecekler." sözleri ile onları peşlerine takarak sürüklemişlerdir. İşte bu göç ile Suriye'ye ve Lübnan'a yerleşen Ermeniler, iki-üç kuşak sonra, yine bir hayal uğruna, milletlerarası terörizmin bir temsilcisi olarak yeniden gündeme geliyorlar ve Fransa'nın bu konudaki tutumu da belli oluyordu.

Acaba, 60 yıl sonra tekrar, bu defa Lübnan'da, Ermeni terör örgütlerinin kuruluşu ve Türkler'e karşı işlenen cinayetler; Orta-Doğu'daki iflâs etmiş tarihî menfaatlerine (!) yeniden kavuşmayı arzulayan Fransa'nın reyî ile mi yapıyordu?

⁵⁵ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 733-737; İhsan Sakarya *a.g.e.*, s. 434.

Kısaltmalar

- a.g.e. : Adı geçen eser.
a.g.m. : Adı geçen makale.
Bkz. : Bakınız.
B.T.T.D. : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.
C. : Cilt.
çev. : Çeviren.
D.T.C.F. : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
Krş. : Karşılaştırınız.
zikr. : Zikreden.

Bibliyografya

- Akyüz, Yahya.** *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Ankara 1975.
- Arısoy, M. Sunullah** (Türkçeleştiren), *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize*, C. I, 1903-1920, İstanbul 1987.
- Arsan, Nimet** (Toplayan). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, III, 1918-1937, 3. Baskı, Ankara 1981.
- Aspirations et Agissement Revolutionnaires des Comites Armeniens avant et apres la proclamation de la Constitution Ottomane*, Constantinople 1917.
- Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, Ankara 1982.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik.** *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, I. Ankara 1959.
- Coşar, Ömer Sami.** "Musa Dağı'nın Öteki Yüzü", *Milliyet*, 10-22.6. 1982.
- Duru, Orhan.** *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul 1978.
- Ener, Kasım.** *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara 1970.
- Erden, Ali Fuat.** *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İstanbul 1954.
- Erikan, Celal.** *Komutan Atatürk*, İkinci Baskı, Ankara 1972.
- Erim, Nihat.** *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri : Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, C. I, Ankara 1953.

- Evans, Laurence.** *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, Türkçesi: Tevfik Alanay, İstanbul 1972.
- "Haziran 1920: Cepheler-Ermeni Faaliyetleri-Millî Harekete Karşı Yeni Düzenlemeler," *BTTD*, Sayı: 31 (Eylül 1987), s. 4-10.
- Jaeschke, Gotthard.** *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, I, Ankara 1970.
- Kocatürk, Utkan.** *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, 1918-1938, Ankara 1983.
- Price, M. Philips.** *Türkiye Tarihi*, çev., M. Asım Mutludoğan, Ankara 1969.
- Sakarya, İhsan.** *Belgelerle Ermeni Sorunu*, İkinci Baskı, Ankara 1984.
- Sarıhan, Zeki.** *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, Ankara 1982.
- Sarıhan, Zeki.** *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 2, Ankara 1984.
- Sonyel, Salâhi R.**, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Bellekten*, C. XXXVI, Sayı: 141 (Ocak 1972), s. 31-49.
- Sonyel, Salâhi R.**, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı," *Bellekten*, Sayı: 161 (Ocak 1977), s. 137-156.
- Sonyel, Salâhi Ramsdan.** *The Ottoman Armenians*, London 1987.
- Toynbee, Arnold.** *The Western Question in Greece and Turkey*, London 1923.
- Türk İstatiklâl Harbi: Güney Cephesi*, C. IV, Ankara 1966.
- Uras, Esat.** *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1950.
- Yavuz, Ünsal.** "Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu", *D.T.C.F. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara 1982, s. 647-682.